

УДК 811.161.2:373.611 : 165.9

І. С. Беркешук

МУТАЦІЙНИЙ СЛОВОВІР У ФОРМУВАННІ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Беркешук І. С. Мутаційний слововір у формуванні мовної картини світу.

Пропонована розвідка знайомить нас із похідними від назв частин тіла, які формують українську мовну картину світу через призму мутаційного словотворення. У мовній картині світу українського народу репрезентовані такі оцінки, в основі яких лежить подібність, локативність, процесуальність, розмір, функціональність. Найбільше засвідчено іменників із семою «місце».

Ключові слова: мовна картина світу, оцінки-когнітиви, назви частин тіла.

Беркешук И. С. Мутационное словообразование в формировании языковой картины мира.

Предлагаемое исследование знакомит нас с производными от названий частей тела, которые формируют украинскую языковую картину мира сквозь призму мутационного словообразования. В языковой картине мира украинского народа представлены такие оценки, в основе которых лежит подобие, локативность, процессуальность, размер, функциональность. Большее число существительных засвидетельствовано с семой «место».

Ключевые слова: языковая картина мира, оценки-когнитивы, названия частей тела.

Berkeshchuk I. S. Mutation derivation in shaping linguistic picture of the world.

The proposed exploration introduces us to derive from the names of body parts that form the Ukrainian language picture of the world through the prism of mutation derivation. In the language world of the Ukrainian people represented by these estimates, which are based on similarity lokatyvnist, procedural, size, functionality. Most nouns witnessed a seventh «place».

Key words: linguistic picture of the world, evaluation-cognitive, names of body parts.

Світ, який безперервно розвивається, перебуває в тісному взаємозв'язку та взаємовпливі з людиною. Людина змінює те, що нас оточує. Посередником між людиною та світом, який ми пізнаємо, виступає мова, що «створює можливості для впорядкування та систематизації в пам'яті численних знань для побудови характерної для кожної етнокультурної спільноти мовної картини світу» [5, с. 11]. Вивченням питань кодування, переосмислення, зберігання та передачі інформації займається когнітивна лінгвістика, яка зовсім нещодавно почала активно розвиватися в рамках сучасної антропоцентричної парадигми. «Підкреслюючи особливу значущість когнітивного підходу в лінгвістиці, ми хотіли б зазначити, що він дає змогу підійти по-новому не тільки до визначення мови – він ставиться в один ряд з такими когнітивними можливостями, як сприйняття, увага, пам'ять і т. ін. – але й розгледіти в цьому аспекті по-новому головні риси його властивостей та організації, відповідно, дати адекватну інтерпретацію складовим частинам системи мови та їх співвідношенню» [4, с. 327–328].

Словотвір являє собою один із мовних механізмів, які забезпечують номінацію нових понять та явищ об'єктивної дійсності, і саме тому не може бути залишений поза увагою когнітивної лінгвістики.

Словотвір достатньо вивчений з позиції його механізмів, структурних елементів, типів та моделей. Останнім часом увага мовознавців зосереджена на семантичній стороні словотворення. Великий потенціал для подальших досліджень репрезентує нам когнітивний підхід, у рамках якого словотворення варто розглядати як пізнавальний процес, під час якого за допомогою ментальних операцій відбувається категоризація нового знання та появи нових слів у мові, мовленні та ментальному лексиконі.

Людина як об'єкт пізнання є носієм визначеної системи знань, уявлень та думок про об'єктивну дійсність, є частиною цього світу та істотою природною, тому «для виявлення й облагороджування своєї моральної природи повинна детально, пильно й ґрунтовно вивчати свою фізичну природу, а фізична й моральна природа людини становить одне велике ціле й підпорядковується одним і тим самим законам» [3, с. 144].

Саме тому для дослідження ми обрали похідні іменники від назв частин тіла. Аналізовані деривати включають назви одягу, зброї, зброї, прикрас та пристроїв, які призначені для тих частин тіла людини, на які

вказує твірне слово: *вушанка (ушанка), зубела, зубівка, набедренник, навушник, наголінник, наголовник, наголовок, нагрудник, наколінник, налобник, налокітник, наручники, наручні, наруччя, наспинник, начеревник, начільник, нашийник, ноговиця, ноговки, носак, носатка, носогрійка, обніжжя, оплічник, ошийник, пальчатка, підкісник, підколінник, підлокітник, підніжжя, підніжка, підніжок, підоплічка, підопліччя, підп'ятник, підп'яток, підручник, підчеревник, поручата, поручі, поручні, поруччя, приголовчик, рукав, рукавиця, руків'я, рукоятка, рукоять, тільник, тільняшка, тривух.*

Засвідчено також складні іменники, у семантиці яких відбито значення процесуальності: *зубочистка, рукомийник, рукохід* та *чолобитна*, мотивовані сполученням слів «зуби + *чистити*», «руки + *мити*», «руки + *ходити*» та «*бити чолом*», утворені за моделлю «залежний іменник + дієслово».

Велику кількість становлять похідні, що позначають одяг, зброю та прикраси, які носять на тих частинах тіла, що названо твірними. Так, від 15 твірних утворено 20 дериватів, що позначають одяг чи його частину: *Навушниками* називають не лише пристрій для слухання звукопередач, але й частину головного убору, яка закриває вуха, а історизмом *рукавиця* (у 2 знач.) – металевий футляр, що одягав рицар на руку під час бою. Десубстантив *ноговиця* позначає не тільки одяг (суконні штани), але й взуття (холошу). Дериват *підколінник* вживається в розмовному стилі мовлення, а *підп'яток* засвідчено з ремарками *спец.* (підстилка у взутті, що оберігає п'яту від цвяхів, якими прибито каблук – призначення) та *заст.* (підбір, каблук – розташування).

Дериват *наруччя* є архаїчним утворенням, *поручі* – належить до військової та історичної лексики, а також *поручами* називають частину одягу священика під час відправи – парчеві нарукавники.

Похідне *підніжка* вживається в розмовному мовленні (ставити під ніжку), *підніжжя* та *обніжжя* – рідковживані, а дериват *підніжок*, крім основного, прямого значення, має ще й метонімічне, переносне, зневажливе. Так називають особу, яка плазує перед ким-небудь (*Тепер ви бачите, який стоїть перед вами виродок, бузувір!.. Нікчемний підніжок, негодний раб... (М. Кропивницький)*).

Усі ці проаналізовані похідні іменники позначають місце, куди спрямовують певний предмет, на який щось одягають та ін.

Похідні *лобанчик, поличчя* та *чолобитна* є архаїчними утвореннями. *Лобанчиком* називали монету, на якій зображено голову певної особи, *поличчям* – портрет або фотографію.

Від іменників – соматизмів утворюється чимала кількість оцінних лексем, які описують сему «розмір» (назви осіб, що мають великий розмір певної частини тіла). «Оцінні назви осіб інтерпретуються як елементи одного лексико-семантичного поля, у яке вони об'єднуються на основі спільної категорійної семи «особа», що супроводжується оцінністю. Як

елементи поля, оцінні назви осіб характеризуються спільними формальними ознаками, тотожними синтаксичними функціями, близькістю стилістичного використання і т. ін.» [2, с. 6–7].

Серед назв осіб натрапляємо на похідні *головань* – *головач* – *головко* (розм.) (людина, у якої великий розмір голови) та *чубар* – *чубрій* – *чуприндир* (людина, у якої довгий чуб). По дві назви осіб зафіксовано від твірних *губа* та *пузо*: *губань* (розм.) – *губрій* (розм.), *пузан* (розм.) – *пузань* (розм.). Від 9 іменників продукуються такі похідні: *вирлач* (розм.), *вухань*, *гривань* (розм.), *лобань*, *мордань*, *носач*, *окань*, *цибань*, *черевань*.

Переважно в таких десубстантивах підкреслюється значення ознаки, якою істота занадто виділяється серед інших, тому «характеризуючи особу, люди роблять вибір не з нескінченної більшості її нормативних властивостей, а з малого числа індивідуальних ознак; при цьому відбирають найбільш відмінну, те, чим людину означила природа» [1, с. 11].

Для називання людей, яким властива та чи та частина тіла, в українській мові використовуються іменники *бородаї* – *бородань* – *бородач*, *горбань* – *горбун* – *горбач*. Три деривати утворюються від лексеми *вуса*: *вусань* – *вусач* та *прудивус* (*прудиус*). Останніми двома іменниками в розмовному мовленні називають того, хто має довгі, пишні вуса. Іменники вказують не на розмір, а на наявність на обличчі людини бороди, вусів чи горба на спині.

Для розмовного мовлення характерна низка складних іменників, які характеризують людину, найчастіше з негативного боку (описують певні процеси): *голиборода*, *зірвіголова*, *крутиголова*, *пробийголова*, *урвіголова*, *горлодер*, *лежебок* (*лежебока*), *окозамилювач*, *рукоблудник*, *серцеїд*, *серцевідець*, *серцезнавець*, *скализуб* (*скалозуб*). Від іменника *язик* засвідчено один дериват *язичник*. *Язичниками* називають не лише особу, яка багато пліткує, але й того, хто сповідує язичництво.

Похідними *очник*, *вушник*, *горловик* та *сердечник* називають лікарів, що лікують відповідні частини тіла (реалізується сема «місце»).

Від твірного *печінка* та *серце* утворюються десубстантиви *печіночник* (у 2 знач.) та *сердечник* (у 2 знач.). Значення цих похідних вказує на особу, у якої хворий певний внутрішній орган (реалізується сема «місце»). Вживання цих дериватів характерне для розмовного стилю мовлення.

У розмовному мовленні вживається похідне *мізинка*, що походить від назви найменшого пальця – *мізинця*. *Мізинкою* називають наймолодшу дочку, а *мізинцем* – наймолодшу дитину в сім'ї.

Чимала кількість похідних від соматизмів показує певне відношення до твірного іменника, реалізується сема «місце»: *bronхіоли*, *кишечник*, *огруддя*, *піввуха*, *півмізинця*, *півпальця тощо*. Більшість таких дериватів позначає частини тіла за розташуванням їх щодо того, що названо твірним: *надколінок*, *огривок*, *окістя*, *очеревина*, *пабородки*, *підусники*, *переднирка*, *передпліччя*,

передрам'я, передрамення, підгорля, підгорлина, підгруддя, підребер'я, підшийок, надбрів'я, надлоб'я, надпліччя, надшкір'я, зашийок, передсердя, перенісся, підочеревина, підчеревина, порібриня (поребриня), носоглотка.

Ряд похідних називають тварин або рослини, які характеризуються за відношенням до того, що названо твірним. У цих іменниках актуалізуються сема «подібності» чи «місця». Так, від іменника *ніс* та трьох основ (1 іменникової та 2 прикметникових) за двома моделями утворено такі композити: *підковоніс* (подібний до підкови), *плосконіс* (плоский за формою), *сухоніс*. Від іменника *чуб* утворено 2 деривати *чубайка* та *чубарка* (пташка із пишним чубом). Ще 2 твірні продукують по одному похідному: *нашкірник, пузанок* (зреалізована сема «місце»). Семантика деривата *сухоніс* пов'язана не з частиною тіла, а з місцем проживання. Так називають пташку, яка живе переважно у степових районах поблизу водоймищ.

Від трьох твірних іменників *міхур, печінка* та *рот* утворюється по одному деривату, що є назвами рослин: *міхурник, печіночник* (у 1 знач.), *ротики*. *Міхурником* називають рослину, у якої стручки схожі на здуті боби (міхурці), *печіночником* – рослину, у якої листки за формою схожі на печінку, а *ротиками* називають рослину, у якої квіти зібрані у видовжені китиці, подібні на відкритий рот людини. Ці назви розвинулися на ґрунті подібності до частин тіла.

Засвідчено 12 похідних, що описують назви хвороб: *аортит, бронхіт, грудниця* (у 2 знач.), *ендокардит, енервація, завушиця* (у 1 знач.), *панкреатит, періостит, простатит, трахеїт*. Сполученням основ слів «бронхи + аденіт» мотивований дериват *бронхоаденіт*, спродукований за моделлю «іменник + іменник», як і дериват *бронхопневмонія*, а композит *нігтьоїда* утворений поєднанням іменникової й дієслівної основ.

Окремі похідні від назв частин тіла означають місце, на яке вказує твірне, пор.: *узголів'я (узголов'я), приголів'я (приголов'я), приголовач*. Більшість із таких дериватів називає місце, куди дають ляпаса або куди спрямований удар: *позавушник, поличник, мордас, потиличник, зуботичина, зуботичка*. Особливістю значення останніх є напластування на локативну семантику дериватів процесуальності, що виразно простежується в тих утвореннях, у яких процесуальний компонент виражений словотвірною структурою, пор.: *зуботичина, зуботичка*. Усі деривати зазначеної семантичної позиції мають обмежену сферу вживання. Вони є або діалектними, або вульгаризмами, або використовуються в розмовному мовленні.

Від твірної *мозоль* утворено один дериват *мозолін* (ліки, призначені для лікування мозолів – функціональність).

Від твірної *нерв* із СЗ «наука, пов'язана з тим, що названо твірним» спродуковано похідне *нервізм* (учення про провідну роль нервової системи в діяльності організму).

Отже, аналізуючи мутаційне словотворення від назв частин тіла, можемо зробити висновки, що провідними оцінками є оцінки-когнітиви, які дають змогу людині передавати свої знання й уміння у процесі пізнання довкілля. У мовній картині світу українського народу крізь призму мутаційних значень репрезентовані такі оцінки, в основі яких лежить подібність, локативність, процесуальність, розмір, функціональність. Найбільше засвідчено іменників із семою «місце».

Вивчення словотворення в його зв'язку з життям уможлиблює сприймання навколишнього світу в різноманітних аспектах, оскільки похідне слово, на нашу думку, є маленькою моделлю репрезентації знань про світ як складного процесу чуттєво-мисленнєвого пізнання його людиною.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Аномалии и язык (к проблеме языковой «картины мира») / Н. Д. Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1987. – №3. – С. 3 – 19.
2. Вільчинська Т. П. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Львів. держ ун-т ім. І. Франка / Вільчинська Тетяна Пилипівна. – Львів, 1996. – 18 с.
3. Гумбольдт В. О различии между полами и его влиянии на органическую природу / В. Гумбольдт // Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – С. 142 – 159.
4. Кубрякова Е. С. О ментальном лексиконе: лексикон как компонент языковой способности человека [Текст] / Е. С. Кубрякова // Актуальные проблемы современной лингвистики / Сост. Л. Н. Чурилина. – М. : Флинта : Наука, 2007. – С. 327 – 342.
5. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика [Текст] / В. А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2005. – 256 с.